

מאמר זה נכתב בהשראת שלוש יוזמות של הספרייה הלאומית בירושלים: מפעל "אוצרות הגולה", שבמסגרתו הובאו לספרייה, לאחר מלחמת העולם השנייה, מאות אלפי ספרים שהיו שייכים ליהודים ונבזזו על ידי הנאצים; איסופם של כשלושים אלף ספרים שהיו בבעלותם של פלסטינים במהלך מלחמת 1948; ואיסופם של ספרים וכתבי יד של יהודים מתימן שהגיעו לישראל בשלהי שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים של המאה העשרים.

המעייין ברבים מן הספרים העוסקים בתולדותיהן של ספריות עשוי להתרשם כי ספרים אינם אלא ילדים רכים המשועים להגנה ולחסות, גבישים טהורים של רוח ואובייקטים מקודשים הצופנים את הידע והזיכרון של הציביליזציה. בתיאטרון הקטן הזה, הממחזז חיץ בין ספרים לנסיבות כתיבתם ובין ספריות לרגעי הולדתן, בני אדם מלוהקים בתפקיד הנבלים: אלמלא רשעותם ומלחמותיהם, היה העולם מקום טוב בהרבה, וספריות היו מעבירות את חייהן בשלווה ובנחת. השקפה רווחת, שראשיתה ביוון הקלאסית, רואה בהיסטוריה הארוכה של פגיעה בספרים לא יותר מאשר גזירת גורל, בעודה משמרת את ההילה של ספריות כמרחבים תמימים, המסוגרים בהיכליה הקפואים של הרוח. ואולם קורות הציביליזציה האנושית רצופות ביוז, שוד והרס של ספרים, ספריות וכתבי יד, והתוקפנות האנושית מעולם לא פסחה על הרוח; הפיכתם של נכסי רוח ממנוצחים למנוצחים היא בת גילה של המלחמה עצמה, ומאז העת העתיקה, כיבושים טריטוריאליים, מלחמות אזרחים וסכסוכים רתיים נשאו בחובם גם החרמת אוצרות תרבות והכחדתם.

***

לא אחת נטען כי המאה העשרים, שהביאה לעולם את המוות המתועש ודחקה מיליוני בני אדם אל מחוץ לתחומי הסדר החברתי, המציאה גם צורות חדשות של אלימות

כִּתְבַּבְּ הַזֶּה הַמְּקָאָל בּוֹחֵי מִן תְּלַת מִבְּאָרַת אֶתְלַקְתָּהּ הַמְּכִתְבָּה הַוּטְנִיָּה בִּי הַקְּדִס: חִמְלֵה "כְּנוֹז הַמְּנִף" הַתִּי אֲחֻזְרַת אֶל הַמְּכִתְבָּה בִּי אִתָּרָהּ, בְּעַד הַחֵרֶב הָעֵאֳמִיָּה הַתַּיִנִּיָּה, מֵאֹת אֲלָפֵי הַכְּתָב הַתִּי כָּאֵת בְּמִלְכִיָּה בִּיהוּד וְנִהְיָה הַתַּרְיֹון; וְתַמְיֵעַ חֹוֵאֵי תְּלַתִּין אֲלֵף כְּתָב כָּאֵת בְּמִלְכִיָּה פִּלְסְטִינִיָּיִן אִתָּן חֵרֶב 1948; עֵלֹוֹהַ עֲלֵי כְּמַעַן כְּתָב וּמִחְפּוֹטָאֵת אֲחֻזְרָהּ אֶל הַבִּלָּאָד בִּיהוּד הַיִּמֵּן הַזֵּיִן וּוְסִלּוּ אֶל אִסְרָאֵל אֹוֹאֲחֵר שְׁנוֹת אֲרִיבְעִין וּבִדְאֵיָת שְׁנוֹת הַחֲמִישִׁין מִן הַחֲרֵן הָעֲשֵׁרִין.

תִּשְׁפֹּחַ הַכְּתִיב מִן הַכְּתָב הַתִּי תִּתְנַוֵּל תַּרְיֵחַ הַמְּכִתְבָּת קֵד יַעֲטִי אִנְטִבָּאָגָא בָּאֵן הַכְּתָב לִיִּסְת אִלָּא אֹוֹלָדָא בְּגַאֲיֵה הַנְּעוּמֵה יִסְתַּנְּגְדוֹן הַחֲמַיָּה וְהַרְעִיָּה, בְּלוֹרָתֵי תְּחַפִּיָּה טָהוּרָה וְאַרְעָא מְקֻדְסָה תֲּחֲזַן בְּדִאֲחֵלָה מַעֲרָף הַחֻזָּרָה וְזָאֲכֵרְתָּהּ. עֲלֵי הַזֶּה הַמְּסִרְח הַשְּׁגִיר הַזֵּי יִחְתַּלַּק חָאֲרָא פֵּאֲסָלָא בֵּינ הַכְּתָב וּזְרֹוֹף כְּתָבְתָּהּ וּבֵינ הַמְּכִתְבָּת וּלְחֻזָּת וּלְאֲדֵתָּהּ, יַלְעַב הַבִּשְׂר דוֹר הַאֲנְדָּל: לוֹלָא שְׂרֹוֹרֵהֶם וְחֵרֹוֹבֵהֶם לְכָאֵן הָעֵאֳמֵל מְכָאָא אֲפֻזֵּל בְּכְתִיב וּלְקֻזֵּת הַמְּכִתְבָּת חַיָּתָּהּ בְּהַדוּעַ וְאַרְיִחִיָּה.

נְטֵרָה סָאֵנְדֵה תַעוּד בְּדֵאֵיָתָּה לְלִיּוֹנָאֵן הַקְּדִימָה תֵּרִי בָּאֵן הַתַּרְיֵחַ הַטּוּוֵל לְמַסֵּס בַּמְּכִתְבָּת לִיִּס אִלָּא זְרִיבָּה קֵדֵר, וְתַחַפֵּז תֵּבְעָ לְזֵלֵק עֲלֵי הָאֵלֵה הַמְּכִתְבָּת כְּפִזְעָאֵת בְּרִינֵה מְחִיּוּסָה בִּי מַעֲבֵד הַתְּחַפָּה הַמְּתַמְּדָה. בִּיָּד אֵן סִיֵּרָה הַחֻזָּרָה הַאֲנְסָאֵיָּה מְלִינֵה בְּנִהְבֵּי וּסְרֻקָּה וְתַדְמִיר הַכְּתָב וְהַמְּכִתְבָּת וְהַמְּחֻפּוֹטָאֵת, וְלֵם תְּשִׁלֵּם הַתְּחַפָּה יוּמָא מִן הַעַדְוָאֵיָּה הַבְּשִׂרִיָּה: תְּחֻוֵל הַמְּמַתְלָקָת הַתְּחַפָּיָה מִן מְהֻזְמָה לְמַנְטֻרָה הוּוֹ עֵמֵר הַחֵרֶב נִפְסָהּ, מִמֵּנְד הָעֲשׂוֹר הַקְּדִימָה אִנְטוֹת עֲמִלְיָת הַאֲחֻלָּל וְהַחֲרׁוּב הָאֵהֻלִּיָּה וְהַצְּרָעָאֵת הַדִּינִיָּה עֲלֵי מְצָדֵרָה כְּנוֹז הַתְּחַפָּה וְאִבְאֵתָּהּ.

***

כְּתִיבָּרָא מָא יִקָּאֵל בָּאֵן הַחֲרֵן הָעֲשֵׁרִין, הַזֵּי אֲחֻזְרַת אֶל הָעֵאֳמֵל הַמוֹת הַזֵּי יִתְסִיֵּב בֵּה הַתְּנִיִּיעַ וְאַקְוִי מְלַיִיִן הַבִּשְׂר אֶל חָאֲרַח נְטָאֵק הַנְּטָאֵק הַאֲחֻמָּעֵי, אֲחֻזְרַת אִיָּבָא אֲשָׁכָלָא

כלפי נכסי רוח. מאה זו, נטען, העדיפה בשיטתיות את ההכחדה על פני ההחרמה ואת ההשמדה על פני הביזה, כחלק מנסיגתה של הציביליזציה האנושית אל תחומה של הברבריות. ואולם מונחים כגון Libricide ו-Bibliocide ראויים לתשומת לב חשדנית; הצבתם בכפיפה אחת של מחנה ההשמדה והספרייה היא, לכל הפחות, בעייתית. יתר על כן, אנו נוטים לאחוז בהשקפה הרואה בביזה את רוח הרפאים של דחף השימור, ומזהה את שימורם של נכסי רוח עם בריאות ואת הפגיעה בהם כמחלה, התובעת התערבות דחופה. מהי פגיעה ברוח, אם לא אנומליה, כשלוך (ומני) התובע שיקום, הפרה של הסדר הטוב, פריעתו של החוק, קלקול שיש לתקנו, סטייה מדרך הישר אל שביליה הצדדיים והאפלים של האנושות? ואולם היצירה ותאוות ההרס קשורות זו לזו בעבותות; ככלות הכול, ספק אם ישנה בעולם ולו ספרייה לאומית אחת שאינה מוכתמת בעקבותיהם של מעשי עוול ואי-צדק.

***

החוקרים את קורותיהם של ספרים אבודים צריכים לתת את דעתם לנסיבות העברתם או היעלמותם: האם הוחרמו על ידי ממשלות, נכוזו בידי אנשים פרטיים, הוחלפו תמורת אוכל או פשוט הוחבאו, נשכחו או הועברו באקראי ממקום למקום? ההבדלים בין המקרים עשויים להתגלות כרבי משמעות. למעשה, המונחים "ביזה", "החרמה", "ניכוס" ו"הפקעה", כמו המונחים המנוגדים "הצלה" ו"הגנה", מקיימים קשרי גומלין עמוקים, מורכבים ובעייתיים; ההבחנה ביניהם אינה אטימולוגית גרידא, אלא בראש ובראשונה פוליטית והיסטורית, והיא ממוקמת לאורכם ולרוחבם של יחסים חברתיים ותצורות כוח, תוך שהיא שבה ומזכירה לנו כי תרבות אינה מונח יציב וקבוע, כי אם אובייקט של הפעלת כוח ומניפולציות: כתבי יד, שהוחרמו באורח לא חוקי ממדינה אחת, עשויים להימכר כחוק ועל פי דין במדינה אחרת, מטהרים מן האלימות שאפשרה את הפקעתם. לעתים מוצגת הביזה כמעשה הצלה וכהגשמת ערכי המדע והקדמה, ולעתים הגבול המפריד בין שור להגנה מטושטש וקשה לסימון.

***

במשך שנים, נטו מוזיאונים במערב להבחין בין חפצים שהגיעו אליהם כתוצאה ממעשי ביזה והחרמה, לבין נכסי תרבות, שנרכשו על פי חוק או נמסרו לידי חוקרים ואספנים כמחווה של ידידות ואמון. ואולם תחת ההיסטוריה של הקולוניאליזם והאימפריאליזם, מאבדת ההבחנה הזו חלק ניכר מתוקפה: הן מפני שמערכת החוק והמושגים המשפטיים שכווננו אותה נולדו ועוצבו במערב – במטרה לאשש את עליונותו ולשרת את צרכיו, בין השאר באמצעות ביטול או התעלמות ממושגי בעלות וידע שרווחו בקרב קהילות ועמים שהיו נתונים לדיכוי קולוניאלי והן משום שבתנאים של אי-שוויון קיצוני ביחסי הכוח, גם מתנה עשויה להיות צורה של ביזה או החרמה, מחווה ידידות עלולות להיות צורה של חנופה או של מאבק להישרדות, ומסירה מרצון – מסווה להעדרה המוחלט של אפשרות בחירה.

חדידה מן הענף תגה המלכיה الفكرية. هذا القرن، يقال، فضل بشكل منهجي الطمس على المصادرة والإبادة على النهب كجزء من تراجع الحضارة الإنسانية إلى نطاق البربرية. ولكن يجب التعامل مع مصطلحات مثل "Libricide" و-"Bibliocide" بحذر: فوضع معسكر الإبادة والمكتبة في نفس الكفة هو أمر أقل ما يقال فيه بأنه موضع خلاف. عدا عن ذلك، فنحن نميل إلى تأييد الرأي القائل بأن النهب هو شبحٌ غريزة الاستبقاء، وبأن الحفاظ على الممتلكات الثقافية أمر صحي، أما المس بها فمرضٌ يستلزم تدخلاً عاجلاً. أوليس المس بالثقافة شذوذاً، فشلاً (مؤقتاً) يستدعي إعادة تأهيل، خرقاً للنظام السليم، مخالفة للقانون، خراباً يجب إصلاحه، خروجاً عن الصراط المستقيم إلى الأزقة الجانبية والمعتمة للإنسانية؟ في المقابل، فإن الإبداع ورغبة التدمير مرتبطان ببعض بعض ارتباطاً وثيقاً، وفي نهاية المطاف، نشك بأن هناك حتى ولو مكتبة وطنية واحدة في العالم ليست ملطخة بآثار أعمال التعسف والظلم.

***

من يبحث في سيرة الكتب المفقودة، يجب أن يتحرى على ملاسبات نقلها أو اختفائها: هل تمت مصادرتها من قبل حكومات، أم نُهبَت بيد أفراد، أم استُبدلت مقابل الحصول على الطعام، أم لعلها، ببساطة، قد خُبات، نُسيت أو نُقلت صدفةً من مكان إلى آخر؟ قد يتضح بأن الفروقات بين هذه الحالات في غاية الأهمية. بين المصطلحات "نهب"، "مصادرة"، "استيلاء" و"استملاك"، وكذلك بين المصطلحين المتناقضين "إنقاذ" و"حماية"، هناك من الناحية العملية علاقات متبادلة عميقة، مركبة وإشكالية: التمييز بينها ليس أمراً إتيمولوجياً (اشتقاقياً) بحثاً، بل، وبالدرجة الأولى، سياسياً وتاريخياً، وهو متّصل بطول وبعرض العلاقات الاجتماعية وتكوينات القوة. إنه يعود ويذكرنا بأن الثقافة ليست مصطلحاً ثابتاً وراسخاً بل أمراً يخضع لممارسة القوة والمناورات: فالمخطوطات التي صودرت بشكل غير قانوني من إحدى الدول، قد تباع بصورة قانونية في دولة أخرى، ما يطهرها من العنف الذي سمح بمصادرتها. ويتم عرض النهب في بعض الأحيان كعملية إنقاذ وتجسيد لقيم العلم والتقدم، وأحياناً يصبح الحد الفاصل بين السرقة والحماية مموّه ويصعب تحديده.

***

على مدى سنوات، مالت المتاحف في الغرب إلى التمييز بين الأغراض التي وصلتها نتيجة أعمال النهب والمصادرة، من جهة، والممتلكات الثقافية التي اقتنيت وفق القانون أو سُلمت ليد باحثين وهواة جمع كبادرة صداقة وثقة، من جهة أخرى. ولكن في ظل تاريخ الكولونيالية والإمبريالية، يفقد هذا التمييز قدراً كبيراً من صلاحيته: فم منظومة القانون والمفاهيم القانونية التي أسستها نشأت وتشكّلت في الغرب بغية التأكيد على تفوقها وخدمة احتياجاتها، ومن ضمن ذلك -بواسطة إلغاء أو تجاهل مفاهيم الملكية والمعرفة التي سادت وسط المجتمعات والشعوب التي وقعت تحت وطأة القمع الكولونيالي. إلى ذلك، ففي ظروف عدم المساواة الصارخة في علاقات القوة، حتى الهدية يمكن أن تكون نوعاً من النهب أو المصادرة، وبوادئ الصداقة

***

יש התובעים ממוזיאונים במערב לבחון מחדש ובאורח יסודי את אוספיהם, ולהכיר במורשת האלימה של רבים מן החפצים המצויים ברשותם. הציבור, נטען, חייב להיחשף לעברם של המוצגים ולאופנים שבהם הושגו, ואף מוזיאון אינו יכול לשמש אפטרופוס של ההיסטוריה אם הוא מתעלם מן ההיסטוריה שלו עצמו. ואולם לא זו בלבד שמוזיאונים – בדומה לארכיונים ולספריות – אינם ששים להציג לראווה את עברם; לעתים תכופות, הם נוטים להציג עצמם כנטולי היסטוריה או כמי שמצויים מחוץ לזמן, תפישה העולה בקנה אחד עם הטענה בדבר היותם מוסדות אוטונומיים, נטולי-פניות ולא-פוליטיים. ייתכן שלא בכדי נרתעים מוזיאונים מלתעד את קורותיהם שלהם עצמם – אם יעשו כן, יהפכו לאובייקטים היסטוריים שניתן לבחון, לחקור ולאתגר אותם או להתנגד להם.

***

עוולות שלא באו על תיקונן נוטות לשוב ולתבוע את עלבונן. אנו רשאים להיזכר בבית הפרוידיאני, המאוכלס דרך קבע ברוחות הרפאים של העבר, שקירותיו לעולם אינם עבים דיים כדי למנוע את שובו של המודחק. עם זאת, עוול אינו אובייקט בעולם. כדי לתקנו, צריך בראש ובראשונה להכיר בו. הזיכרון, כפי שציין זיגמונט באומן, יכול לרפא את הפצעים או להחמיר את מצבם, ומעשי העבר אינם טעויות או משגים כשלעצמם, אלא רק כאשר הם מסופרים ככאלה. "זיכרון העבר הוא מזקקה רבת עוצמה; אפשר לרקוח באמצעותו רעלים באותה קלות בה מסננים ומאחסנים בתוכו שמני קטורת."¹

***

השאלות נותרות אפוא על כנן: מה ניתן ללמוד מן העבר? אילו מסקנות אפשר לחלץ ממנו? והאם הזיכרון מוליך אל מחוות של הכרה ותיקון, או שמא להתבצרות מאחורי חומות של בדלנות? איך ניתן לעצב עתיד, שבו ניסיון קהילתי של עוול עשוי לזכות להכרה במסגרת סיפורים של קהילות גדולות יותר, דוגמת האומה והמדינה? כיצד מונעים מאי-צדק להרעיל את חייהם של הדורות הבאים? כיצד מונעים מתהליכים פרגמטיים של תיקון להפוך למכשיר לאישוש הריבונות ולהגברת היעילות של אכיפת שלטון החוק והסדר החברתי-ממלכתי, כחלק מתהליכי "פיוס לאומי"? השאלות הללו חיוניות מאין-כמותן בישראל; ואולם, אם אכן אין בעולם ולו ספרייה לאומית אחת שאינה מוכתמת בעקבותיהם של מעשי אי-צדק, אזי הן לרונטיות בכל מקום, שבו אומות וקהילות פוליטיות מוסיפות להתמודד עם עברן.

***

השאלות הללו מוליכות ממרחבי העוול אל סוגיות של תיקון והכרה, מלשון הטראומה אל השיח התרפויטי, מן ההיסטוריה ההגמונית לזיכרון של קבוצות מיעוט ושל מוכפפים. המשימה הפוסט-קולוניאלית, כתב ביל אשקרופט, אינה רק לערער על

1. זיגמונד באומן, "כוננות הוכרזה, ואף פעם לא בוטלה", מטעם 8, <http://mitaam.co.il/mit8bauman.htm>

قد تكون صورة من صور التملق أو صراع البقاء والتسليم الطوعي – تمويهًا للغيب المطلق للقدرة على الاختيار.

***

هناك من يطالب المتاحف في الغرب بمعاينة مجموعاتها من جديد بطريقة شاملة، والاعتراف بالميراث العنيف للكثير من الأغراض التي بحوزتها. يجب أن يتعرّف الجمهور، بحسب هذا الادعاء، على ماضي المعروضات وطرق الحصول عليها، ولا يحق لأي متحف أن يكون وصيًا على التاريخ إذا ما تجاهل تاريخه هو نفسه. لكن المتاحف، مثلها مثل الأرشيف والمكتبات، لا تتحمس إلى كشف تاريخها على الملأ؛ بل إنها تميل أحيانًا كثيرة إلى عرض نفسها وكأنها بدون تاريخ أو كأنها خارج الزمن، وهو التوجه الذي ينسجم تمامًا مع ادعائها بأنها مستقلة، حيادية وغير سياسية. قد تكون لدى المتاحف أسباب للتخوف من توثيق سيرتها، فلو فعلت، لتحوّلت إلى مؤسسات تاريخية بالإمكان معاينتها، دراستها ووضع تحدي في وجهها أو معارضتها.

***

الظلم الذي لا يتم إصلاحه يميل إلى العودة والمطالبة بحقه. يمكننا أن نتذكر البيت الفرويدي الذي تسكنه أشباح الماضي بشكل ثابت، والذي لا تكون حيطانه تخينة بما فيه الكفاية لتمنع عودة من تم إقصاؤه. مع ذلك فالظلم ليس غرضًا في العالم. في سبيل إصلاحه، يجب الاعتراف به أولاً. الذاكرة، كما أشار زيجموند باومان، قادرة على مداواة الجروح أو مفاقمتها، وأفعال الماضي ليست غلطات أو هفوات بحد ذاتها إلا في حال تم سردها على أنها كذلك. "ذاكرة الماضي هي مصفاة قوية جدًا: بالإمكان تحضير السموم بواسطتها بنفس السهولة التي تصفّى فيها الزيوت العطرية وتخزّن بداخلها"¹.

***

تبقى الأسئلة على حالها أذا: ماذا يمكننا أن نتعلم من الماضي؟ أي الاستنتاجات نستطيع أن نستخلص منه؟ وهل تقود الذاكرة إلى الاعتراف بالغبن وإصلاحه، أم ربما إلى التحصن خلف جدران من الانفصالية؟ كيف يمكننا أن نصيغ مستقبلًا تحصل فيه معايشة مشتركة للظلم على اعتراف في إطار قصص لمجتمعات أكبر-كالشعب والدولة مثلاً؟ كيف نمنع الظلم من تسميم حياة الأجيال القادمة؟ كيف نحول دون تحوّل الإجراءات العملية للإصلاح إلى أداة لتوطيد السيادة ولتعزير نجاعة فرض سيادة القانون والنظام الاجتماعي الرسمي، وكأن الأمر جزء من سيرورة "المصالحة القومية"؟ هذه الأسئلة ذات أهمية بالغة جدا في السياق الإسرائيلي، لكن، وإذا كان بالفعل لا توجد أية مكتبة وطنية في العالم غير ملطخة بآثار الظلم، فإن هذه الأسئلة ذات صلة لكل مكان ما زالت الشعوب والمجتمعات السياسية فيه تتعامل مع ماضيها.

***

تقودنا هذه الأسئلة من حيز الظلم إلى قضايا الإصلاح والاعتراف، من لغة الصدمة إلى الخطاب العلاجي، من التاريخ المهيم إلى ذاكرة مجموعات الأقلية والخاضعين. مهمة

1. زيجموند باومان، "أعلنت حالة التأهب ولم تلغ يوماً" (بالعبرية)، مطعم 8، <http://mitaam.co.il/mit8bauman.htm>

המבנה הכרונולוגי והטלאולוגי של ההיסטוריה האימפריאלית, "אלא גם [...] לכתוב מחדש את הרטוריקה, את ההטרוגוניות של הייצוג ההיסטורי"². הוגים אחרים הציגו להמיר את השיח ההיסטורי בייצוג סובייקטיבי וספונטני של הזיכרון, המשוחרר מעריצות הארכיון ומתקיים "באמנויות שנמסרות בהן חוכמת השתיקה, בידעות הגוף, בזיכרונות המוטבעים ובחכמת הרפלקס"³. ואולם האם יכול הזיכרון הרשמי להכיל גם את "חורבות הזיכרון", את הזיכרון הלא-סניטרי, המקומי והבלתי מעובד? האם אפשר להעלות על הדעת חלל שבו ייחודיות הקול הפרטי והחדר-פעמי תזכה להכרה באנונימיות של הארכיון, אנונימיות שהיא עצמה חלק בלתי נפרד מן הכוח הריבוני ומן הפוליטיקה של מדינת הלאום? והאין ההבחנה בין השיח ההיסטורי לזיכרון הסובייקטיבי כרוכה בדה-פוליטיזציה רדיקלית של היחסים (הפוליטיים) בין זיכרונות הנאבקים על מקומם, בעודה גזורת על תרבויות של מיעוטים שוליות נצח? כלום יכולה ההיסטוריוגרפיה להכיל גם את הפאתוס? האם סצנת ההכרה (הסליחה) היא תמיד אישית, פנים אל פנים, או שמא היא קוראת לתיווך מוסדי כלשהו? האם המוסד שיצר את העוול עשוי לסייע בתיקונו? והאין עודף-מפצה של זיכרון בעייתי לא פחות מאשר זיכרון לקוי?

***

הספרים המכונסים בספרייה הלאומית אינם רק עדות למחיר הכרוך בהבניית תודעה לאומית וזיכרון קולקטיבי, אלא גם הר לקולות מושתיקים ולחומות המקיפות אותם. לא היה צורך בדיון זה לולא נשמרו בארכיונים מסמכים ותעודות המפלסים דרך להיסטוריות נשכחות; לולא הייתה הספרייה עצמה באת-כוחם של הסמכות והסדר החברתי-פוליטי, ובו-בזמן אתר של התנגדות ומרי, מרחב של סתירות, אפשרויות בלתי מוגבלות ותרבויות מודרות; לולא היו העושים במלאכת איסוף הספרים וניכוסם גם מי ששומרים עליהם, ובכך מכוננים את האפשרות לשוב אל עולמות שנעלמו או נהרסו. אחרי הכול, בפרפרזה על פול קארטר, המדבר על מכתבים הביתה, יומנים של מגלי עולם וכו', ספריות "אינן כמו רומנים. הנרטיבים שלהן אינם מציינים לחוקי הסיבה והתוצאה של ההיסטוריה האמפירית. תחת זאת הן אנלוגיות למפות לא גמורות, ועליהן להיקרא בהתאם כתעודות של מסע"⁴. זוהי תנועת המטוטלת של הספרייה, המוליכה אותה בין קטבים של ציות והתנגדות, ביזה ושימור, גילוי והכחשה, העדר ועקבות ההעדר.

Bill Ashcroft, *Postcolonial Transformation*, London and New York: Routledge, 2002, p. 92

Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire," *Representations* 26 (1989): 13

Paul Carter, *The Road to Botany Bay: An Exploration of Landscape and History*, Minneapolis, MN: University of Minneapolis Press, p. xxii

מה-בד-הקולוניאלית, כמו כתב ביל אשכרוֹפֹט, לא תתקצר فقط על הטען פי מניי התסלסל הרמני והגאני לתאריך האימפריאלי "בל אִיִּצָא [...] עלִי עִאֵדָה כְּתָבֵהּ הַבְּלָגִיָּת, תְּנוּעַ הַתְּמִיִּל הַתַּאֲרִיכִי"².

אִצְרַח בְּעֵצ הַמִּפְקְרִיִּם אִסְתִּבְדָּל הַחֻבָּב הַתַּאֲרִיכִי בְּתְמִיִּל זָאֵתִי וְעַפְוִי אֲכֹתֵר לְלִזְאֵרָה, מְחַרֵּר מִן אִסְתִּבְדָּד הָאֲרִשִּׁיף, וְהַזִּי בְּאִמְכָן אִיגָדֵהּ פִּי "מְהָרָת תִּנְתַּל עִבֵּר הַתְּקָלִיד גִּיבֵר הַמְּחִיָּה, פִּי מְעֵרְפֵה הַגִּסְד הַפְּטֵרִיָּה, פִּי הַזְכֵּרִיָּת הַרָאִסְחָה וְרִדּוּד הַפְּעֵל הַלְּאֻטּוּעִיָּה גִּיבֵר הַמְּדֻרּוּסֵה"³. וְלִכֵּן, הֵל תִּסְתַּיֵּחַ הַזְּאֵכָרָה הַרְּסִמִּיָּה אֲנִי תַחְתּוּי כִּזֶּלֶק "חֻרָאֵב הַזְּאֵכָרָה", הַזְּאֵכָרָה גִּיבֵר הַמְּנַחֵה, הַמְּחִלִּיָּה וְגִיבֵר הַמְּשַׁנֵּעָה? הֵל בְּאִמְכָן תְּצוּרֵהּ פִּזְזָא תַחְטֵל פִּיבֵה חֻסּוּסִיָּה הַצּוֹת הַשְּׁחֻשִׁי וְגִיבֵר הַמְּתִכֵּר בְּאִעְרָפִי פִּי גְּפִלְיֵהּ הָאֲרִשִּׁיף, הַגְּפִלְיָה הַתִּי תִשְׁכַּל בְּנִפְסָהּ חֵזֵא לֹא יִתְגַּרֵּא מִן הַצּוֹרָה הַסִּיָּדִיָּה וּמִן סִיָּאָסֵה הַדּוּלָה הַצּוּמִיָּה? אֲלֵינְטוּי הַתְּמִיִּז בֵּינ הַחֻבָּב הַתַּאֲרִיכִי וְהַזְּאֵכָרָה הַזָּאֵתִיָּה עַלִי עִזָּלָה הַשְּׁפָעָה הַסִּיָּאִסִּיָּה בְּשִׁכַּל רָאִדִּיכָאֵלִי עֵן הַעֲלָאָת (הַסִּיָּאִסִּיָּה) בֵּינ הַזְּאֵכֵרָת הַתִּי תַחָרַב עַלִי מְכָנָהּ, בֵּינָה תִפְרֵשׁ עַלִי תְּקָפָת הָאֻפְלִיָּת הָאִמְשִׁיָּה אֲבִדִּיָּה? אֲלֵיִסְתַּיֵּחַ הַתַּאֲרִיכִי אַחְתּוּאָה הַעֲטַף אִיִּצָא? הֵל יִכּוֹן מִשְׁהַד הָאִעְרָפִי (הַעַפּוֹ) שְׁחֻשִׁיָּה עַלִי הַדּוּאָם, וְחֵגָהּ לּוּחֵהּ, אִם אֲנֵהּ בְּחָגָהּ אֵלִי וְסָאֻלָּה רְסִמִּיָּה מָא? הֵל מִן הַמְּמִכֵּן לְלִמּוּסָסֵה הַתִּי חֻלְקַת הַזֶּלֶם אֲנִי תִסָּאֵהֵם פִּי אִסְלָחֵה? אֲוֵלִיִּס פִּאֲנֵס הַזְּאֵכָרָה הַזִּי יָאֵתִי לְלַתְעוּיֵשׁ הוּוּ בַּחֵד זָאֵתִי אִשְׁכָּאֵלִי בְּדֵרְגָה לֹא תַקַּל עֵן הַזְּאֵכָרָה הַנָּאֻסָּה?

***

הַכְּתָב הַמְּגַמָּעָה פִּי הַמְּכֵתֵבֵהּ הַלּוּטְנִיָּה לִיִּסֵּת פִּקְטֵהּ שְׁהָאֵדָה עַלִי הַתְּמֵן הַזִּי יִנְטוּי עִלֵּיֵהּ בְּנֵאֵה הַעוּפִי הַצּוּמִי וְהַזְּאֵכָרָה הַצּוּמִיָּה, בֵּל וְסִדֵּי לְאֻסוֹת תֵּם אִסְכָּתָהּ וְלִגְדֵרָאֵן הַתִּי תַחִיטֵהּ בָּהּ. לֵם תִּכֵּן הֵנָּה חָגָהּ לְהַזָּא הַנְּקָאֵשׁ לוֹ חֻפְזַתֵהּ פִּי הָאֲרָשִׁיף וְתָאֵתִי וְשְׁהָאֵדָתֵהּ תִּשְׁתַּקֵּץ הַפְּרִיִּק לְרֻוּאִיָּת תַּאֲרִיכִיָּה מְנִסִּיָּה לּוֹ כָּאֵנֵת הַמְּכֵתֵבֵהּ נִפְסָהּ וְכִילָהּ לְלִסְלָחִיָּה וְלְנִצְחָאֵם הָאֲיִתְמָעִי הַסִּיָּאִסִּיָּה, וּבִנְפִס הַלּוּקַת מוּקַעַּ מְקָוּמָה וְתִמְרֵד, חֵיִרָא מִן הַתְּנָאֻסָּתֵהּ, הָאִמְכָנִיָּתֵהּ גִּיבֵר הַמְּחֻדּוּדָה וְהַתְּקָפָתֵהּ הַמְּהֵמָשֵׁה לּוֹ כָּאֵן הָעַמְלּוֹן פִּי תְּגִמִּיעַ הַכְּתָב וְאִסְתַּמְלָאֵהָ הֵם אִיִּצָא מִן יַחְפָּז עִלֵּיֵהָ מוּסָּסִיִּין בְּזִלֵּק אֵלִי אִמְכָנִיָּה הָעוּדָה אֵלִי עוֹאֵלֵם אַחְתַּתֵהּ אֲוֵ הֻדְמַתֵהּ.

פִּאֵלִמְכֵתִיָּבֵת פִּי נְהָיָה הַמְּטָפֵף, אִזָּא מָא אֵעִדְנָא סִיָּאֵגָהּ פּוֹל קָרְתֵר (הַזִּי תַחְדַּח עֵן רִסָּאֵלֵהּ אֵלִי הַבֵּיִת, יוּמִיָּאֵת לְמִסְתַּכְשִׁיִּין, וְגִיבֵר זֶלֶק) "לִיִּסֵּת כָּאֵלְרֻוּאִיָּת. נְצוּסָהּ לֹא תִנְצָע לְקוֹנִיִּין הַסִּיָּב וְהַנְּתִיֵּגָהּ הַמְּעֵמָדָה פִּי הַתַּאֲרִיכִי הָאֲחֻתָּרִי. מֵע זֶלֶק, פִּינָהּ תִשְׁבֵּה הַחֻרָאֵט גִּיבֵר הַמְּנֵהִיָּה, וְיִגְבֵּר קְרָאֵתָהּ, תִּבְגָּא לְזֶלֶק, כְּנִשְׁהָאֵדָתֵהּ תִּרְחָל"⁴. תֵּלֵק הִי הַחֵרְקָה הַבִּנְדוּלִיָּה לְלִמְכֵתֵבֵהּ הַתִּי תִזְהַב בָּהּ בֵּינ אֻפְטָב מִן הָאֲנְצִיָּעֵה וְהַמְּקָוּמָה, הַנְּהֵב וְהַחְפָּאֵף, הַכְּשִׁף וְהָאִנְתָּר, הַגִּיבָאֵף וְאָתָר הַגִּיבָאֵף.

Bill Ashcroft, *Postcolonial Transformation*, London and New York: Routledge, 2002, p. 92

Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire," *Representations* 26 (1989): 13

Paul Carter, *The Road to Botany Bay: An Exploration of Landscape and History*, Minneapolis, MN: University of Minneapolis Press, p. xxii

הפוליטיקה של פעולת הלקיחה: מחשבות על התצלום ועל האובייקט הארכיאולוגי

— אלינור דרזי

عن سياسة فعل الأخذ: أفكار عن الصورة والقطعة الأثرية

— إيلينور دارزي

רבות נאמר על מעמדו של הצילום מאז הולדתו במאה התשע עשרה. ההמצאה המופלאה הזאת הביאה עמה את האפשרות להעתיק אל דף נייר או לוח מתכת ולשמר – תחילה באמצעות אור ופעולה כימית ומאוחר יותר בעזרת טכנולוגיה דיגיטלית – דימוי של חפץ או התרחשות ייחודיים, להמירם מתלת לדרומד ולשעתקם עד אין סוף. לאורך השנים, הפילוסופיה והתיאוריה של הצילום ידעו תהפוכות רבות, אך כל אלה, כנראה, נשענו מאז ומתמיד על מחשבה בינארית אחת – בין מקור להעתק – ועל תהיות באשר למעמדו של הדימוי: האם הוא עדות אינדקסלית לדבר שהיה, עדות שבכוחה לכוונן ארכיון של העולם או שמא הצילום מעיד דווקא על מה שלא היה, על מה שלעולם לא יוכל להתגלות בחומר? שאלות דומות ניתן לשאול על האובייקט הארכיאולוגי, הגם שעל פניו, נראה שהוא ניצב על קרקע מוצקה יותר. ראשיתו של המחקר הארכיאולוגי בתנועת הנאורות של המאה השבע עשרה ותחילת המאה השמונה עשרה, ופרט כרונולוגי זה אינו דבר של מה בכך. תחת התפישה שמגלמת הנאורות ולפיה יש לחתור לדעת כמה שיותר, התפתח המחקר הארכיאולוגי לאורך השנים לכלל מחשבה כמו מדעית החוקרת ממצאים. במקרה הזה, האובייקט הארכיאולוגי נתפש כעדות, והמטרה היא לייצר גוף ידע וזיכרון של העבר. טכניקות המחקר שוכללו, והן מאפשרות תיארוך כמעט מדויק של תקופת ייצורו של האובייקט, זיהוי השימוש שנעשה בו, גילוי צבעיו המקוריים, וכפועל יוצא מכל אלה גם עמידה על התפקיד שמילא במהלך ההיסטוריה. המידע שנצבר על אובייקטים שונים באתרים ארכיאולוגיים כונן את זהותם ואת זהותה של הארץ, וההיסטוריה הכתובה הפכה לעובדות בשטח, סללה דרכים ושרטטה גבולות. בהצגתו לראווה במוזיאונים ובחללי תצוגה, גילם השריד האקזוטי את הסיפור ההיסטורי, המיתי. אך מהו סיפור זה ומה ערכו?

קיל הכתיר את מקנה התצויר מנד זפهورה פי القرن التاسع عشر. هذا الاختراع المدهش أوجد إمكانية لنسخ صورة لغرض أو حدث ما على ورقة أو لوح معدني وحفظها: أولاً بواسطة ضوء وعملية كيميائية، وفي مرحلة لاحقة بمساعدة تكنولوجيا ديجيتالية، وتحويلها من ثلاثية الأبعاد لثنائية الأبعاد واستنساخها إلى ما لانهاية. شهدت فلسفة ونظرية التصوير على مدى الزمن تقلبات كثيرة، لكن هذه كلها اعتمدت دائماً، كما يبدو، على فكرة ثنائية واحدة – بين الأصل والنسخة – وعلى تساؤلات حول مكانة الصورة: هل هي شهادة تشير إلى أمر ما كان، شهادة قادرة على أن تؤسس أرشيفاً للعالم، أم أن التصوير إنما يدل بالأحرى على ما لم يكن، على ما لا يمكن أن يتجلى أبداً بالمادة؟

ימאכאנא אן נטרך אסנלה שביהה חול הקטעה האثرية رغم أنها تتواجد ظاهرياً في منطقة آمنة أكثر. تعود بدايات البحوث الأثرية إلى حقبة حركة التنوير – من القرن السابع عشر وبداية القرن الثامن عشر. هذه المعلومة الزمنية ليست بهامشية أو عديمة الأهمية، ففي ظل التوجُّه الذي جسده التنوير، ومفاده بأنه يجب السعي إلى أقصى درجات المعرفة، تطوّرت البحوث الأثرية على مدى الزمن إلى فكر علمي نوعاً ما يبحث بالمكتشفات. يُنظر إلى القطعة الأثرية هنا على أنها شهادة، أما الهدف فهو خلق قاعدة معرفة وذاكرة عن الماضي. لقد طوّرت تقنيات البحث بحيث أصبح من الممكن تحديد التاريخ شبه الدقيق لفترة صنع القطعة، التعرف على استخداماتها، اكتشاف ألوأنها الأصلية، وبالتالي، الوقوف على الدور التي أدته على مر التاريخ. المعلومات التي تم تجميعها حول القطع المختلفة في المواقع الأثرية صاغت هويتها وهوية البلاد كذلك. أما التاريخ المكتوب الرسمي فتحول إلى حقائق على الأرض، هيئاً الطرق ورسم الحدود. من خلال عرضها على الملأ في المتاحف وفضاءات العرض، جسدت الآثار العجيبة الرواية التاريخية، الأسطورية. ولكن ما هي هذه الرواية وما هي قيمتها؟

צילום לאסוף נתונים מאזורים חסרי גישה מכונה "ארכיאולוגיה מלחמתית"; אך האין כל דרכי הארכיאולוגיה והתיעוד בעצמן פרקטיקות של מלחמה?
 כאשר התמונה רושמת אירוע, כאשר החפץ נחקר ונגלה מקורו, זהו רגע של הולדת ידע, רגע שבו מערכת הסימנים אשר נמצאה נכנסת לתחום השפה. אך רגע ההולדה הוא גם רגע של שליטה: הצלם, למשל, מייצר תשליל של מה שהתרחש לנגד עיניו וכאשר האובייקט מוצא מן האתר כבר אין לו דרך חזרה. לקיחת השלל ההיסטורי חומסת, בחסות חוק או מתוך כוונה אחרת כלשהי, את האובייקט ממקומו. לפיכך היצירה היא גם רגע של הרס ושתי תנועות מנוגדות אלה מעידות על הכלכלה המורכבת ועל משחק הכוחות של השפה, בין גילוי והצגה לראווה לבין הסתרה, מחיקה וסוד. לקיחת התמונה, לקיחת האובייקט או שתייהן יחד, לקיחת הממצאים, הן תנועות חדר-צדדיות של הסובייקט מול האובייקט, וידו של הראשון היא על העליונה, שכן הידע הנוצר נמצא בשליטתו. עבור דאע"ש, החשיבות ההיסטורית של השרידים נאמדת ברגע ניפוץ העדות והסיפור שסמלה, בניסיון לשחרר ולהחזיר את שנלקח. מכאן ששלילת העדות היא בגדר שחרור מכבליה של השפה השופטת אותם בתבניותיה. מתוך מלחמה זו עולה יותר מהכול רגע שבו ערכי השימור של האובייקט נעלמים או הופכים ללא רלוונטיים. רגע זה של חוסר רלוונטיות הוא קריטי במחשבה על עדויות ועל פרקטיקת הלקיחה: בהיעדר מערכת חוקים אוניברסלית, מתבלבלת הזהות של מה שנלקח, ועמה גם כמו נעלם או מכויל מחדש סיפורו והמדד לערכו ולחשיבותו.
 מכאן שפעולת הלקיחה אינה חדר-פעמית ולכן גם אינה חדר-כיוונית. אין יחיד אשר שולט בידע ובשפה תמיד. כלכלת השפה היא כלכלה של סחר המעוגנת בזמניות, על כן יתכן כי בתקופה אחרת מי ששולט בידע ברגע זה ומצהיר כי "זה היה" עשוי למצוא את עצמו במצב הפוך. רגע זה של תקווה מעיד אולי על מה שהיה להרף עין, לפני הלקיחה: על סך כל האפשרויות, ההקשרים, המחשבות. כך האובייקטים יוחרגו מן ההיסטוריה הלינארית, והאירוע המצולם ישתחרר מכבלי הסיפור. כך ינצלו האובייקטים מן הפוליטיקה המצביעה עליהם, הצורכת אותם, המנצלת ומשעבדת אותם לטענותיה, בהפכה אותם למושגים שמישים. המחשבה על אובייקט חסר סיפור, על עדות חסרת רפרנס או על כר שלא ניתן לתארו במדויק, היא מחשבה חשובה, שדאע"ש מסייעים כמדומה להעלות על סדר היום. היציאה ממרחב השפה היא גם יציאה מן המרחב החוקי, ממדע הארכיאולוגיה או מן הערך הטכני והמשפטי של תצלומים. הצגת שאלה כזו משמעה קריאה פוליטית אתית שמטרתה שחרור. כאופן של משמעותיות, האובייקט הוא מטבע ברייתו כבר עדות, שאינה תלויה באף גילוי. על מנת לראותה יש לחדול מן השליטה, לשחרר את שנלקח ולתת לה להופיע מבעד לזהות ולזיכרון שבסיפור ובחוק.

לאימון הווטורל אליה יסמך "עלמ האאר הררי"; ולכן אלוסט כל טרק עלמ האאר ואלוויתק בזאתה ממרסות חרביה?
 ענדמה טקום الصورة بتسجيل حدث ما، عندما يتم دراسة القطعة وكشف مصدرها، تكون هذه لحظة ولادة المعرفة، اللحظة التي تدخل فيها منظومة الرموز التي وُجدت إلى حيز اللغة. لكن لحظة الولادة هي لحظة نفي أيضًا: فالمصور مثلًا يُنتج صورة سلبية لما حدث أمام عينيه، والقطعة عندما تُخَرَج من الموقع لا تستطيع العودة إليه. أخذ الغنائم التاريخية يختلس، برعاية القانون أو انطلاقًا من نية أخرى، القطعة من مكانها. لذلك فالإنتاج هو أيضًا لحظة تدمير، وهاتان الحركتان المتناقضتان تدلان على الاقتصاد المرگب وعلى لعبة القوى التي تنطوي عليها اللغة، بين الكشف والعرض على الملأ وبين الإخفاء، المحو والسر.
 أُخَذ الصورة، أخذ القطعة أو كلاهما سوية، أخذ المكتشفات، هو حركات أحادية الجانب يقوم بها الإنسان تجاه القطعة. ومن الواضح بأن الأول هو الطرف الأقوى لأنه يسيطر على المعرفة التي يتم إنتاجها. عند داعش، تقاس الأهمية التاريخية للأثار في لحظة تحطيم الشهادة والقصة التي مثلتها، في محاولة لتحرير وإعادة ما قد أُخذ. من هنا فإن نفي الشهادة هو بمثابة تحرر من قيود اللغة التي تحكمها بقولها. في خضم هذه الحرب تبرز أكثر من أي شيء آخر لحظة تختفي فيها قيم المحافظة على القطعة أو تصبح غير ذات صلة. لحظة انعدام الصلة هذه حاسمة في عملية التفكير بالشهادات وبممارسات الأخذ: بغياب منظومة قوانين جامعة، ترتبك هوية ما أُخذ، وتختفي معها أو تُضبط من جديد قصته ومقياس قيمته وأهميته.
 وعليه، فإن فعل الأخذ ليس فعلاً لمرة واحدة ولا هو أحادي الجانب. لا يوجد فرد يسيطر على المعرفة واللغة دائماً. اقتصاد اللغة هو اقتصاد تجارة يرتكز على المؤقت. لذلك، وفي زمن آخر، من يسيطر على المعرفة في هذه اللحظة ويعلن "هذا ما كان" من المحتمل بأن يجد نفسه بوضع عكسي. لحظة الأمل هذه تدل ربما على ما كان لوهلة قبل الأخذ: على مجمل الإمكانيات، السياقات، الأفكار. هكذا تُنتشل القطع من التاريخ الخطي ويتحرر الحدث المصور من قيود القصة. هكذا يتم إنقاذ الأغراض من السياسة التي تشير إليها، تستهلكها، تستغلها وتسخرها لادعاءاتها بتحويلها إلى مصطلحات قابلة للاستخدام.
 التفكير بقطعة لا قصة لها، بشهادة بدون مرجع أو بجرّة لا يمكن تأريخها بدقة هو أمر هام يبدو بأن داعش يساعد في وضعه على جدول الأعمال. الخروج من حيز اللغة هو أيضًا خروج من الحيز القانوني، من علم الأثار أو من القيمة التقنية والقانونية للصور. طرح سؤال من هذا النوع هو بمثابة نداء سياسي أخلاقي هدفه التحرر. بمعنى ما، القطعة، بطبيعتها نشوتها، هي شهادة لاتعتمد على أي اكتشاف. لكي نراها يجب التوقف عن النفي، تحرير ما أُخذ والسماح لها بالظهور بمنأى عن الهوية والذاكرة التي تتواجد في القصة وفي القانون.